

BTC VƏ CQBK KƏMƏRLƏRİ MARŞURUTUNDA SON TUNC-İLK DƏMİR DÖVRÜ ABİDƏLƏRİ: ZƏYƏMÇAY VƏ TOVUZÇAY NEKROPOLLARI

Arxeoloji abidələrlə zəngin olan, Zəyəmçay və Tovuzçay hövzələri Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin geniş yayıldığı coğrafi ərazilərdəndir. Arxeoloji abidələrlə zəngin olan bu hövzələrin son tunc-ilk dövrü qəbir abidələrinin elmi-tarixi əhəmiyyəti nəinki onların özünəməxsus orijinallığı ilə müəyyən olunur, həm də bu hövzənin qonşu rayonlar arasında tutduğu mövqeyi ilə təyin edilir. Zəyəmçay və Tovuzçay hövzələrində tunc dövrünün axırlarına və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid qəbir abidələrindən tapılmış zəngin maddi mədəniyyət qalıqları həmin dövrdə bu ərazidə yaşamış qəbilə və tayfaların yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu göstərir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış materiallar onları istehsal etmiş insanların həyat tərzini, təsərrüfatını, sənətkarlığını, ibtidai dini inanclarını və s. fəaliyyət sahələrini öyrənmək üçün əsas və əvəzedilməz sübutlardır.

Zəyəmçay və Tovuzçay hövzələrində aparılmış arxeoloji qazıntıların hələlik sonuncu və eyni zamanda böyük həcmli mərhələsi BTC və CQBK neft-qaz boru marşurutlarının reallaşması ilə bağlı olmuşdur. Bu kəmərlərin çəkilişi ölkənin iqtisadi gücünü, sosial rifah halını artırmaqla yanaşı həm də arxeologiya elminə gətirdiyi yenilikləri ilə də yadda qalan oldu. Bu kəmərlərin marşurutunda aşkar edilən və qazıntısı reallaşdırılan abidələrin tamamilə tədqiqi Azərbaycan arxeologiyasında doğurdan da böyük elmi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycanın yeraltı təbii sərvətlərini Gürcüstan və Türkiyə respublikaları ərazisindən Aralıq dənizinə çıxaran BTC və CQBK boru kəmərlərinin çəkilişi ilə bağlı aparılan arxeoloji qazıntılar həcminə görə son 40-50 il ərzində respublika ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlarla müqaisəyədə ölçüyəgəlməzdir. Bu kəmərlərin çəkilişi ilə bağlı Zəyəmçay və Tovuzçay hövzəsini də əhatə edən arxeoloji qazıntılar hövzənin qəbir abidələrinin sayını artırmaqla yanaşı mühüm elmi nəticələrin və yeni faktların aşkarlanmasına imkan yaratdı. Zəyəmçay və Tovuzçay nekropolunda arxeoloji qazıntılar aparan arxeoloji ekspedisiya burada xeyli qəbir abidəsi aşkar etmiş və xeyli maraqlı arxeoloji dəlillər toplamışdır.

Əlbəttə ki, Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin bir hissəsini özündə cəmləşdirən Zəyəmçay və Tovuzçay hövzələrinin son tunc-ilk dəmir dövrü abidələri zəngin bir tarixi dövrün yadigarlarıdır. Etnik, iqtisadi, siyasi və mənəvi tariximizin öyrənilməsi baxımından olduqca maraqlı olan bu qəbir abidələri eyni zamanda icma cəmiyyətinin yekununda baş vermiş köklü prosesləri də ardıcılıqla izləməyə imkan verir. Bu və ya digər baxımdan tariximizin son tunc-ilk dəmir son tunc-ilk dəmir dövrünə aid nisbətən yaxşı öyrənilmiş problem məsələlərinin hərtərəfli elmi şəkildə araşdırılması səbəbi ilə Zəyəmçay və Tovuzçay hövzəsinin son tunc-ilk dəmir dövrü qəbir abidələri üzrə tədqiqat işi çox aktual, həm də çox vacibdir. Bu baxımdan Zəyəmçay və Tovuzçay hövzələrinin son tunc-ilk dəmir dövrü qəbir abidələrinin –onların tipinin, xronoloji çərçivəsinin və dəfn adətlərinin öyrənilməsinə Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarının qazıntısı ilə əlaqədar olaraq elmi maraq çox artmışdır. Buna görə də tədqiqat mövzusu və tədqiq etdiyimiz bu mövzunun əhatə etdiyi məsələlər bu gün arxeoloqlar, etnoqraflar və s. tədqiqatçılar üçün çox aktual problem sayılır.

Qeyd olunan dövrdə adı çəkilən ərazidə yaşamış qədim qəbilə və tayfaların tarixini və ictimai quruluşunu öyrənmək üçün əsas mənbə rolunu daha çox daş örtüklü və torpaq qəbirlər oynayırlar. Hər iki tip qəbir abidələri Tovuzçay və Zəyəmçay nekropollarından məlumdur. Bir sıra fərqli, lokal dəfn adətlərinə malik olan bu nekropolların qəbirləri Azərbaycanın digər həmdövr qəbir abidələrindən tipinə, quruluş və xarakterinə görə seçilsələr də arxeoloji materiallarının xüsusiyyətləri baxımından qətiyyən fərqlənmirlər.

Daş örtüklü qəbirlərin böyük bir qrupu Tovuzçay və Zəyəmçay nekropollarında aşkar edilmişdir.

Tovuzçay və Zəyəmçay nekropollarının yerləşdiyi sahənin torpaq qatı narın qum və gil qatışıq şoran torpaqdan və bəzi yerlərdə sadəcə çınqıllıqdan ibarətdir. Qeyd etdiyimiz bu qrunut bəzi yerlərdə 10-15, hətta 20 sm qalınlığında daşlaşmış, bərkimiş gil qatı ilə kəsilir. Buna uyğun olaraq qəbirlər 2,5 m-ə qədər müxtəlif dərinliklərdə aşkar edilmişdir. Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarındakı qəbirlərin yerüstü əlaməti yerin səthində az hallarda orta həcmli (15x25; 20x30) çay daşlarının dairə formasında düzümü və ya nizamsız qoyuluşudur.

Zəyəmçay və Tovuzçay nekropolları çoxqatlı deyildir. Yəni bu nekropollarda bir qəbirin üzərində sonradan digərinin salınması faktına rast gəlinmir.

Bəzi daş örtüklü qəbirlərin üst daşları tamamilə görünməyə deyil, bəzilərininki görünür. Onların üzərini müxtəlif qalınlıqlı torpaq təbəqəsi örtmüşdür. Amma bəzi qəbirlər də var ki, (torpaq qəbirlər) onların üst daşları ümumiyyətlə yoxdur. Qəbirlərin bir neçəsinin orta hissəsində -dairə formasında düzülmiş daşların ortasında qəbir torpağının çökərək batıq əmələ gətirməsi də müşahidə olunmuşdur.

Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarının yerləşdiyi təpənin üstündə qəbirlər bir-birinə yaxın məsafədə olub çox sıx yerləşmişdir. Onların arasındakı məsafə 2,20-0,50sm arasında dəyişir.

Bəzi qəbirlərin konkret sərhədləri olan kameraları mövcud deyildir. Bu baxımdan qəbirləri iki qrupa ayıra bilərik: kameralı və kamerasız qəbirlər. Əslində bütün qəbirlər qurularkən konkret kameraya malik olmuşlar. Yəni, mərhum dəfn olunarkən avadanlıqlarıyla birlikdə onun üçün ayrılmış sahədə (kamerada) müxtəlif vəziyyətlərdə qoyulmuş, üzərini isə daşla, çınqıl qarışıq torpaqla örtmüşlər. Qəbir kameralarının konkret sərhədlərinin izlənməsinin çətinliyi isə yalnız bir amillə -nekropolun torpağı ilə bağlıdır. Təbii çınqıl təbəqəsində qazılmış və üzəri elə həmin çınqıllı torpaqda da örtülən qəbir kamerasının sərhədlərini dəqiq təyin etmək mümkünsüzdür. Onlar eyni prinsip üzrə qurulmuş, sonra isə üstü və ətrafı tutduqları sahəyə müvafiq olaraq çay daşları, çınqıl, qum qarışıq torpaqla örtülmüşdür.

Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarının kamerasız qəbirləri içərisində bəziləri qarət olunmuş, dağıdılmışdır. Qarət zamanı qəbrin kamerasının sərhədləri itib-batmış, üstünün daş örtükləri isə kobud, səliqəsiz formada yenidən qurulmuşdu. Lakin, belə qəbirlərə Zəyəmçay nekropolunda olduğu kimi geniş rast gəlinmir.

Öz dövründə talanmış, qarət olunmuş qəbirlər adətən zəngin qəbirlər sayılırdı. Bu qəbirlərdə tayfanın nüfuzlü, adlı-sanlı və dövlətli adamların böyük təmtəraqla dəfn edilirdilər. Nekropolun kamerası bilinməyən qəbirlərinin bəzilərinin daş örtüklü, bəziləri isə torpaq qəbirlərdir. Kamerası müəyyən qədər və tamamilə aydın bilinən qəbirlər isə nisbətən qumlu-torpaqlı yerdə qazılmış və ya üstünə sarı, adi və qumlu torpaq tökülərək basdırılmış qəbirlərdir. Qəbir kamerasına tökülən bu torpaq ətrafın çınqıl təbəqəsindən kəskin seçildiyi üçün zaman keçdikcə bu fərq aradan çıxmamışdır. Ona görə də bu qəbirlərin kamerasının dəqiq sərhədlərini izləmək mümkündür .

Həm Tovuzçay, həm də Zəyəmçay nekropollarında qəbirlər müxtəlif dərinliklərdən aşkar edilmişdir. Belə güman etmək olar ki, bir sıra hallarda qəbirlərin dərinliyinin müxtəlifliyi torpağın xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Baxmayaraq ki, bu halda da bir-birinə çox yaxın yerləşən qəbirlərin dərinliyində xeyli müxtəliflik nəzərə çarpır. Bütün bunlara rəğmən qəbirlərin dərinlik ölçülərində müəyyən hədd izləmək mümkündür. Nekropollardakı qəbirlərin əksəriyyəti 0,50sm-1m 20sm dərinlikdən aşkar edilmişdir.

Ən dərin qəbirlər 1,5-2m dərinlikdən aşkar edilmişdir. Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarının yerləşdiyi təpənin üstünü min illər ərzində yağış və qar suları yumuş və bunun nəticəsində qəbirlərin bir çoxu torpağın üst qatında qalmışdır. Bunun üçün də qəbirlərin üstündə ucaldılmış kurqan örtüyünü xatırladan çay daşlarından ibarət örtük ətrafa tökülmüşdür. Lakin həmin qəbirlərdə saxsı qabların üstünə qoyulmuş bir və ya bir neçə qat çay daşları bu günə qədər qalmışdır.

Həm Tovuzçay, həm də Zəyəmçay nekropollarındakı qəbirlərinin bəziləri böyük kameralı kasıb avadanlıqlı olduğu halda, bəziləri isə əksinə kiçik kameralı və zəngin avadanlıqlıdır.

Tovuzçay və Zəyəmçay nekropollarında həm zəngin avadanlıqlı, həm də kasıb avadanlıqlı qəbirlərə rast gəlinmişdir. Kasıb avadanlıqlı qəbirlərdə yalnız 2,3,4 ədəd gil qabdan başqa heç bir şey aşkar olunmadığı halda,

zəngin qəbirlərdən bəzən hətta 30-a yaxın ədəd saxsı qab, müxtəlif təyinatlı muncuqlar və digər bəzək əşyaları, silah nümunələri aşkar olunmuşdur. Qəbirlərdə nəzərə çarpan bu cür qeyri-bərabər avadanlıq fərqi artıq cəmiyyətdə baş verən ictimai-iqtisadi təbəqələşmənin rolunu göstərir. Qeyd olunan dövrdə sinifli cəmiyyətin tədricən təzahürü Tovuzçay hövzəsinin qədim sakinlərinin də həyatında müşahidə olunmaqda idi. Eyni nekropolda avadanlıq, dəfn mərasimi və quruluşuna görə bir-birindən kəskin fərqlənən qəbirlərə təsadüf olunması sinfi təbəqələşmənin varlığını təsdiq edir.

Tovuzçay və Zəyəmçay nekropollarında qəbir avadanlığının və meyitin ətrafına düzülmiş və üstündə ucaldılmış çay daşlarının bir sıra hallarda hündürlüyü 20-25 sm-dən tutmuş 1m-dən artıq olmaqla birbaşa yerin səthindən başlamışdır. Kurqan tipli belə daş örtüyün daşlarının bir-birinə bərkidilməsi hallarına da rast gəlinir. Həmin çay daşları möhrə və ya qara qum qatışıq gil məhlulla bərkidilmişdir. Dəfn zamanı istifadə edilən bu çay daşları heç şübhəsiz yaxınlıqdakı çayların dərəsindən gətirilmişdir. Nekropollarda düz mərkəz hissəsində çay daşlarının topa halda yığılmasına rast gəlinmişdir. Bu daşlar ehtimal ki, qəbirlərin üst örtüyünü formalaşdırmaqdan ötrü buraya ehtiyat məqsədilə yığılmışdır. İbtidai insanlar müntəzəm şəkildə nekropolda dəfnlərin həyata keçirilməsini nəzərə alaraq buraya ehtiyat daşlar toplamışlar. Bu cür ehtiyat qəbir daşlarına Zəyəmçay nekropolunda geniş rast gəlinmişdir.

Bu kimi xüsusiyyətlərinə, ələlxüsus da fərqləndirici xüsusiyyət kimi bu qəbirlərin çay daşlarından qurulmuş örtüyünün hündür olmasına görə tədqiqatçılar belə qəbirlərə bu vaxtadək Azərbaycanda rast gəlinmədiyini yazırlar. Tovuzçay və Zəyəmçay nekropolunun daş örtüklü qəbirlərini Azərbaycanda və bütövlükdə Qafqazda analoqu olmayan qəbir tipləri hesab edirlər. Son tunc-ilk dəmir dövründə Azərbaycanda mövcud olan daş qutu, torpaq qəbirlərin quruluş və xüsusiyyətləri ilə Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarının qəbirlərinin xüsusiyyətləri tamamilə fərqlidir. Nekropolların qəbirləri həm quruluşuna görə, həm də tikinti üslubu baxımından daş qutulardan fərqlənirlər. Belə ki, bu qəbirlərin nə daş qutular kimi üst və yan sal daşları vardır, nə də kromlexli qutular kimi dik basdırılmaqla konsentrik dairə yaradılmış uzun daş düzümü vardır. Digər baxımdan isə nekropolların hətta torpaq qəbirləri belə seyrək çay daşlarından ibarət örtüyə malikdirlər.

Tovuzçay və Zəyəmçay nekropollarının digər qəbir abidələri torpaq qəbirlərdir ki, onlar da seyrək çay daşları qarışıq torpaqdan ibarət örtüyə malikdirlər. Quruluşuna görə bu qəbirlər sadə deyildir. Torpaq qəbirlərin də örtüyündə xırda çay daşlarına təsadüf olunur. Bu qəbirlər də eynilə daş örtüklü qəbirlər kimi nekropolların çınqıllı-xırlı torpağında qazılmış, lakin bəzilərinin üzəri narın qum və torpaqla örtülmüşdür. Bəzilərinin üzərində isə örtük xarakterli tək-tək çay daşlarına rast gəlinir.

Tovuzçay və Zəyəmçay nekropollarının hər ikisində həm daş örtüklü, həm də torpaq qəbirlərə rast gəlinməsi çox böyük maraq doğurur. Bu qəbir tipləri arasında xronoloji dövr baxımından əsaslı fərq yoxdur. Bunu qəbirlərdən aşkar olunan arxeoloji materiallar da təsdiqləyir. Digər tərəfdən burada daş örtüyün qurulması üçün lazım olan materialın (çay daşının) qıtlığından da sıhbət gedə bilməz. Çünki, yaxınlıqdakı çay dərəsi bu tələbatı tam ödəmişdir. Kurqan örtüyünü xatırladan daş örtüklü qəbirlərin yalnız tayfanın imkanlı adamlarının şərəfinə qurulması faktı da özünü doğrultmur. Bəzi torpaq qəbirinin daş örtüklü qəbirlərə nisbətdə zəngin avadanlığa malik olması bu fikrin doğruluğunu şübhə altına alır.

Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarındakı qəbirlərin üzərində daş örtüyün qurulması və bəzi qəbirlərə çay daşlarının qoyulması dəfn adətində daşa olan inamla bağlı olmuşdur. Araşdırmalardan da görünür ki, Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarında qazılıb tədqiq olunan qəbirlərin tiplərindən asılı olmayaraq onlarda icra olunmuş dəfn adətləti və qəbirlərdən tapılan avadanlıq fərqlənir.

Bu sərəyaya əsasən müxtəlif funksiyalar daşıyan əşyalar daxildir. Misal olaraq gil və daş qabları, tunc bıçaqları, iynə və bizləri və s. göstərə bilərik. Məişətdə işlədilən əşyalar içərisində birinci yeri heç şübhəsiz müxtəlif ölçülü və məzmunlu saxsı qablar tutur. Tovuzçay hövzəsinin son tunc-ilk dəmir dövrünə aid qəbir abidələrindən əldə edilmiş arxeoloji materiallar içərisində gil qablar say etibar və növ zənginliyi baxımından üstünlük təşkil edirlər. Bundan əlavə qəbirlərdən xeyli silah nümunələri (ox və nizə ucluqları, cida ucluqları, xəncərlər), bəzək əşyaları da tapılmışdır.

Qəbirlərə qoyulan saxsı qablar adətən meyidin ətrafında yerləşdirilirdi. Bəzən bir-birinin üzərinə qoyulmuş keramika nümunələrinə də rast gəlinir. Zəyəmçay və Tovuzçay hövzəsinin bəzi qəbirlərində də bu hal müşahidə olunmuşdur. Qəbirlərə qoyulan qabların miqdarı ehtimal ki, dəfn olunmuş şəxsin sağlığında ictimai və iqtisadi vəziyyətindən asılı olmuşdur. Əksər hallarda gil qablara boş, bəzi hallarda isə ərzaq qalıqları ilə birlikdə təsadüf edilir. Bunun dini inam kəsb etməsi və dini dünyagörüşlə bağlılığı şübhəsizdir.

Zəyəmçay və Tovuzçay hövzəsinin qəbir abidələrindən aşkar edilən saxsı qab nümunələri müxtəlif ölçülü və təyinatlı olub, zərifliyi, özünəməxsusluğu və naxışların üslubuna və ya müxtəlifliyinə görə bir-birindən fərqlənir.

Zəyəmçay (8, 72, 75, 102, 117 sayılı qəbirlər) və Tovuzçay nekropollarının (42, 45, 53, 56, 78№-li qəbirlər) qəbirlərinin xronoloji dövrünü təyin etməkdə radiokarbon üsulu ilə aparılmış analizin nəticələrinin böyük elmi əhəmiyyəti olmuşdur. Bu üsulun əsasını qəbirlərdən tapılan sümük qalıqlarından əmələ gəlmiş və atom çəkisi 13/12 olan karbon təşkil etmişdir. ABŞ-ın Florida ştatının Mayami şəhərindəki Beta Analitik Radiokarbon Dövrləşdirmə laboratoriyasında ən son kimyəvi və texniki üsullarla aparılan bu analiz Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarının yalnız beş qəbrinin materialları əsasında həyata keçirilsə də, nekropoldakı qəbirlərin xronoloji dövrünü təyin etməkdə kifayət edir.

Ardıcıl olaraq qəbirlərin radiokarbon analizinin nəticələrindən görünür ki, Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarında dəfnlər 6-5 əsr ərzində fasiləsiz olaraq həyata keçirilmişdir. Radiokarbon analizlərin nəticələrini əks etdirən cədvəldən də göründüyü kimi burada başlanğıc e.ə. XV-XIV əsrlər, son dövr isə e.ə IX əsr götürülmüşdür. Bir faktı da qeyd etmək ki, Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən fərqli olaraq Tovuzçay nekropolunun qəbirləri bir qədər sonrakı mərhələyə aid olub, daha çox e.ə. XIII-IX əsrləri əhatə edir. Arxeoloji materialları baxımından bu əsrləri özündə daha çox ehtiva edən bu nekropolların qəbirləri Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin ilk, inkişaf etmiş və son dövrlərinə aid edilirlər.

E.ə. II minilliyin sonu-ı minilliyin əvvəllərinə aid olan qəbir abidələri Zəyəmçay və Tovuzçay hövzəsində yaşamış qəbilə və tayfaların dəfn adətlərini öyrənmək üçün hazırda əsas mənbələrdir.

Bəzi qəbirlərdə skeletlərin basdırılma vəziyyətini və kəllənin istiqamətini müəyyən etmək mümkün olsa da, bəzilərinə bunu müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Belə ki, bu skeletlər ya çürümüş, ya da dağılmış halda idilər.

Nekropolundakı skeletlərin bəzisi sağ yanı üstə, bəziləri isə sol yanı üstə dəfn olunmuşdur.

Bu fakta əsaslanaraq ehtimal etmək olar ki, nekropollardakı qəbirlərin və buradan aşkarlanan skeletlərin istiqamətini də daha çox qərb-şərq istiqamətli təşkil edir. Yəni başı qərbə-ayaqları şərqə uzadılmış skeletlərdə kəllə hansı tərəfə baxmasından asılı olmayaraq onun üzünə Günəş baxırdı. Bu fakta söykənərək qeyd edə bilərik ki, nekropoldakı dəfnlərin əksəriyyəti də olmasa bəziləri məhz səmada Günəşin hərəkəti və digər astral inamlarla bağlı olmuşdur.

Zəyəmçay və Tovuzçay hövzəsinin son tunc – ilk dəmir dövrü qəbir abidələrinin quruluşuna, inşa materiallarında dini etiqadla əlaqəli cəhətlər mühüm rol oynamışdır. Meyitlərin uzadılmış, bükülü və yarımbükülü, bəzən isə oturdulmuş vəziyyətdə dəfn edilməsi etnik mənsubiyyət, sosial faktor, dəfn adətləri ilə sıx bağlıdır. Qəbirlərdə mülki bərabərsizlik aydın bilinir. Bu fərqi hətta qəbir kamerasının rəngarəngliyi ilə yanaşı ölçüsündə də görə bilərik. Hər halda bu qəbirlər və onlarda izlənən xüsusiyyətlər bir mədəni – etnik inkişaf prosesini aydın əks etdirir.

Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarının bəzi qəbir abidələrində skeletlərə parçalanmış, dağılmış halda rast gəlinir.

Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarının son tunc – ilk dəmir dövrünə aid bəzi qəbir abidələrində insanlarla birlikdə heyvanların dəfn edilməsi adətinin izlərinə də rast gəlinmişdir.

Ümumiyyətlə, son tunc – ilk dəmir dövründə qədim insanlar arasında axirət dünyasına inam daha da güclənirdi. Bu dini etiqadların daha sabit və ardıcıl forma almasında da müşahidə edilirdi. İnsanlar axirət

dünyasına inanır və bununla bağlı bütün ayinləri səylə yerinə yetirirdilər. Bu dövrdə səma səltənətinə (Ay, ulduz, Günəş), suya, meşəyə (bəzi ağaclar, məsələn, arçan-ardıc və şam-sənubər ağacları qədim dövrlərdə müqəddəs hesab olunurdu), ayrı-ayrı heyvanları (at, öküz, ilan və s.) sitayiş edilirdi.

Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarının qəbir abidələrində daşla bağlı ayin mərasimləri və dəfn adətləri çox böyük yer tutur.

Bu qeyd etdiklərimizlə yanaşı, daha bir dəfn adəti kimi bəzi qəbirlərə adi çay daşlarının qoyulmasını göstərə bilərik. Belə qəbirlər avadanlıq və forma cəhətdən daşlara təsadüf edilməyən qəbirlərdən fərqlənir. Belə qəbirləri bir-birindən avadanlıq baxımından cinsi və yaxud silki cəhətcə fərqləndirmək düzgün olmazdı.

Tovuzçay və Zəyəmçay nekropollarında müşahidə edilən dəfn adətlərindən biri də bəzi qəbirlərə obsidian daşının parçalarının qoyulmasıdır.

Zəyəmçay və Tovuzçay hövzələri də daxil olmaqla Azərbaycanın qərb bölgəsinin qədim sakinlərinin dəfn adətlərinin bir qismi astral inanmlarla əlaqədardır. Astral inanmlar ibtidai insanların səma obyektlərinə - Günəş, Ay, ulduzlar və s. sitayışı ilə bağlıdır.

Bütün bu maraqlı fakları özündə cəmləşdirən Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarının arxeoloji materialları Azərbaycanın son tunc-ilk dəmir dövrü qəbir abidələrinin tədqiqində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.